

Vertalers voor de radio

Kenneth van Zijl in gesprek met Ton Naaijken, Jeanne Holierhoek, Rudy Kousbroek en Robbert-Jan Henkes

Kenneth van Zijl (1962-2024) was journalist, interviewer, programmamaker en literatuurkenner en presenteerde twintig jaar lang het radioprogramma 'Knetterende Letteren', dat later als televisieprogramma werd voortgezet op NPO Cultura. Hiervoor ging hij in gesprek met honderden schrijvers. Ook presenteerde hij tweeëneenhalfjaar uit de bibliotheek van het Nederlands Letterenfonds de maandelijkse talkshow 'Letteren & cetera', naar een idee van Letterenfonds-directeur Pieter Steinz die deze literaire talkshow was begonnen. Dit vraaggeltek verscheen in juni 2002 in de Nieuwsbrief van de Werkgroep Vertalers van de Vereniging van Schrijvers en Vertalers (nu Auteursbond), uitgeschreven door Rob van der Veer, en VertaalVerhaal dankt de NTR voor de mogelijkheid het ook hier te publiceren.

Vertalers voor de radio

Kenneth van Zijl in gesprek met Ton Naaijken, Jeanne Holierhoek, Rudy Kousbroek en Robbert-Jan Henkes

Op 14 februari 2002 was Ton Naaijken te gast in het programma 'Knetterende Letteren', naar aanleiding van het verschijnen van *De slag om Shelley en andere essays over vertalen* (Van Tilt, Nijmegen). Ook te gast was Jeanne Holierhoek, wier vertaling *Perzische brieven* van Montesquieu (Wereldbibliotheek, Amsterdam) binnenkort zou verschijnen. Ze werden geïnterviewd door Kenneth van Zijl, die zijn vragen afwisselde met korte telefonische gesprekjes die hij had gevoerd met Rudy Kousbroek en Robbert-Jan Henkes. De tekst van deze uitzending werd uitgetikt en enigszins ingedikt door Rob van der Veer, zonder veel te veranderen aan het parlando van de dialoog. Ter inleiding vertelde Ton Naaijken dat hij op dat moment de poëzie van Paul Celan vertaalde. Een van de redenen dat hij vertaalt is om zinnig gestalte te kunnen geven aan zijn liefde voor de literatuur: hij beschouwt zichzelf als vertaler, maar verdient zijn geld aan de universiteit. Jeanne Holierhoek, die nu bezig is met een roman van Alice Ferney, ervaart evenals Ton Naaijken het vertalen als zwaar en inspannend werk; ze vertaalt nu acht jaar fulltime (maar in totaal dertig jaar) en heeft daarvoor les gegeven. Vertalen is zwaar werk omdat je voortdurend op de toppen van je kunnen moet werken, zegt ze.

Hoe bereidt u zich voor?

JH: Voordat ik ja zeg op het voorstel om een boek te vertalen, lees ik het één of twee keer door. Dat is een gebrekkige voorbereiding, want op het eerste gezicht lijkt een tekst altijd anders dan hij na afloop blijkt te zijn. Eigenlijk is het een kwestie van beginnen; de eerste vijftig bladzijden is oefening, die je misschien moet weggooien of heel ingrijpend moet wijzigen. Maar op dat moment zit je in de stijl van het boek.

Wat geeft de doorslag bij uw keuze?

Mijn persoonlijke interesse in het onderwerp.

Dit geldt ook voor Ton Naaijken, die grote vrijheid heeft bij het kiezen omdat hij niet financieel afhankelijk is van vertaalwerk. Hij wordt al geruime tijd gefascineerd door het werk van Celan, dat in zijn ogen echt vertaling nodig heeft.

Een vertaling nodig heeft, opdat wij er kennis van kunnen nemen? Niet iedereen leest immers Frans of Duits?

TN: Ja, opdat wij er kennis van kunnen nemen, maar op zich is vertalen ook een zinnige bezigheid omdat het een weerspiegeling van een manier van lezen is: dit is mijn visie op de tekst, zo kun je deze tekst lezen.

Nu zijn er verschillende vertaalopvattingen, je kunt vertalen naar de letter of vrij vertalen, maar u beweert in dit boek dat elke vertaling een vertaling met commentaar is. Wat bedoelt u daarmee?

Ik bedoel daarmee dat je in de tekst iets kunt zien van de tussenkomst van de vertaler, de vertaler heeft zijn sporen in de vertaling achtergelaten, hij heeft een bepaald licht over die tekst laten schijnen en dat licht is zichtbaar in de tekst.

En is dat nou goed of niet goed?

Het gaat in feite niet om goed of slecht, het is onontkoombaar, en het is belangrijk dat je dat ziet.

Dit wordt beaamd door Jeanne Holierhoek. Het is overigens wel zo, zegt ze, dat je als vertaler toch nog kunt kiezen, je kunt zeggen ik zie een boek op deze bepaalde manier, maar het zou ook op een andere manier kunnen worden gezien, en ik wil de interpretatiemogelijkheid voor de lezer van de vertaling toch een beetje wijd houden. Als interpreterend vertalen een erge inperking wordt, dan vind ik dat te ver gaan.

Interpreterend vertalen – wanneer pas je dat toe, wanneer is dat nodig?

JH: In het Frans heb je bijvoorbeeld veel woorden die vrij abstract zijn en die in het Nederlands moeten worden weergegeven met een veel concretere betekenis, één betekenis waarmee je een stel andere betekenissen schrapt. Soms kun je bijna niet anders dan iets kiezen, en daarmee een beetje inperken.

Maar de Franse schrijver heeft niet voor niets dat woord gekozen, want hij had ook nog een aantal synoniemen ter beschikking.

Nou, dat is niet altijd het geval, ik heb net bijvoorbeeld *Lettres persanes* van Montesquieu vertaald, dat is van 300 jaar geleden, en toen was het als het ware een soort voorschrift dat als je schreef je eigenlijk zo abstract mogelijk moest schrijven – dat was bijna een soort etiquette; je moest de dingen fraai en niet al te concreet zeggen, zoals je op het toneel niet het woord ‘zakdoek’ mocht gebruiken, want dat was te stoffelijk. Er zal een omschrijving voor zijn gebruikt die een beetje ironisch is, ‘een doekje om te huilen’ bijvoorbeeld, en ik zou dus niet het woord ‘zakdoek’ gebruiken. Dan blijf je in de stijl van die tijd. Maar neem een woord als *les arts*, dat bij Montesquieu veel voorkomt en dat in die tijd van alles betekende, van kunsten tot en met nijverheid of techniek, daar moest ik kiezen.

TN voegt daaraan toe: om misverstanden te voorkomen – volgens mij kun je niet anders dan interpreterend vertalen. Daarom is het oernederlandse principe van vertalen wat er staat zo onzinnig en blokkerend. Dat staat op naam van Karel van het Reve, en dat moet hij ooit eens voor de klas hebben gezegd, het staat nergens in een essaybundel of zo.

Waarom is het belangrijk dat je de vertaler door de vertaling heen ziet, het gaat toch om het werk van die zekere auteur, die vertaler moet toch niet tussen de lezer en het oorspronkelijke werk in gaan staan?

TN: Het gaat om het feit dat je de vertaling op zich ook als vertaling waardeert. Dat wil niet zeggen dat het belangrijk is dat die vertaler ertussen zit, maar je moet het boek dat vertaald is als zodanig als vertaling accepteren, en dan vind ik het mooi dat je iets van de weg die het origineel heeft afgelegd naar de vertaling terugziet in de vertaling. Die momenten interesseren mij.

U vindt trouwens ook dat het vak van vertaler momenteel minder eer krijgt dan het toekomt. Er zit een verongelijkte toon in het eerste deel van *De slag om Shelley*, zo van ik doe mijn best, maar het wordt niet gezien.

Dat is geen persoonlijke kwestie. Ik vind dat heel wat mensen heel wat inspanningen hebben verricht. Er zou best wat meer aan statusverhoging van de vertaling gedaan kunnen worden. Ik geloof wel dat de status van de vertalers aan het groeien is, er is de afgelopen tien jaar zeker meer waardering gekomen, maar dat moet nog steeds gevoed worden, ook voor de mensen die na ons komen. Mijn verongelijkheid betreft vooral de zorg voor nieuwe vertalers, de zorg voor de kwaliteit van vertalen in het algemeen en het feit dat er aan deskundigheidsbevordering gedaan zou moeten worden, voor alle vertalers en ook voor vertalers van Nederlandse literatuur in het buitenland.

Als JH naar de status van het vertalen kijkt, ziet ze dat er weinig opleidingsmogelijkheden zijn, 'en dat komt omdat mensen vertalen zien als in het verlengde liggend van het omgaan met taal, en dat is een gereedschap, een materie die zo algemeen verbreid is dat mensen stiekem denken en soms ook wel hardop zeggen, nou ja, dat is niet zo moeilijk, dat kunnen wij toch wel, want wij spreken toch ook een taal, en zeker als we er twee spreken. Het heeft volgens mij echt te maken met het materiaal, de taal waar het allemaal om gaat, terwijl als je het met andere kunstvormen vergelijkt, komt daar meteen ander spul bij kijken, een muziekinstrument of een palet met een ezel'.

Je verliest altijd wat bij het vertalen, want wat je als vertaler ook kiest, het komt net niet overeen met wat er zou moeten komen te staan.

JH: Ik zou het ideaal van volmaaktheid eigenlijk willen zien als een abstract ideaal. Je moet er niet van uitgaan dat zo'n ideaal te bereiken is en dat je daaraan hebt voldaan. Het is een ideaal dat je altijd voor ogen moet houden als je werkt.

TN: Ik wil heel graag niet praten over vertalingen als vertalingen die verliezen ten opzichte van het origineel, maar juist praten over vertalen als een verrijkende bezigheid.

Meneer Kousbroek, u heeft ooit vertaalde poëzie beschreven als liefkozen met handschoenen aan, want wat je voelt blijft altijd de binnenkant van een handschoen.

RK: De metafoor ging nog verder: hoe dikker de handschoen en hoe dunner de handschoen, en dat is dan te rijmen met de nauwkeurigheid of de onnauwkeurigheid van de vertaling. Er is nog een andere vergelijking die bijzonder treffend is, vind ik. Vertalingen zijn als vrouwen: als ze mooi zijn, zijn ze niet getrouw, en als ze getrouw

zijn, zijn ze niet mooi. De moeilijkheid waar alle vertalers mee te maken krijgen is: hoe preciezer je je wilt houden aan de oorspronkelijke tekst, hoe verwrongener het resultaat wordt, en als je je uitdrukt zoals je dat zelf in het Nederlands of je eigen taal zou doen, dan verwijder je je ongemerkt van het origineel.

Wat was uw houding bij het vertalen, de verwrongen variant of de vrije?

Dat hing van de omstandigheden af. Ik heb een heleboel Sarah Hart vertaald, mijn echtgenote; wanneer ik er niet uitkom, dan kan ik het haar vragen. Dat is tot op zekere hoogte een opgave waar je uitkomt, maar wanneer de schrijver niet meer leeft of onbereikbaar is, dan staat je maar één ding te doen: je hebt je te houden aan wat er staat, en dat levert vaak resultaten op die niet aantrekkelijk zijn. Er is op dat gebied trouwens geen werkelijke kennis, er wordt weleens gesproken van vertaalwetenschap, maar van vertalen en van taal in het algemeen is geen wetenschap te maken, de pogingen om dat te doen leiden tot belachelijke resultaten, vrees ik.

TN: Dat beeld van die handschoenen is een prachtig beeld, maar het gaat uit van het perspectief van de vertaler die de binnenkant van de handschoen voelt, terwijl het mooie ervan is dat degene die je liefkoost, die zal die handschoen voelen, en dat kan best prettig zijn. Het gaat om de lezers die een vertaling krijgen en die dan voelen hoe mooi die tekst was. In Kousbroeks geval is dat extra mooi omdat hij zijn eigen vrouw liefkoost met de handschoen van de vertaling. Dat is verrijkend en positief, in plaats van alleen maar negatief, dus voelen wat die binnenkant van de handschoen is.

In het boek komt een voorbeeld voor van een vertaling of een hertaling, hoe je het ook wilt noemen, aan de hand van één zin uit een verhaal van de Poolse schrijver Bruno Schultz, vertaald door Gerard Rasch; u haalt twee vertalingen aan, misschien kunt u die zinnen eens lezen.

TN: Het gaat mij erom dat dit hervertalingen zijn, en ik beschouw die als een vorm van rijkdom, als een manier waarop de tekst zich opnieuw ontvouwt. Het is heel erg mooi om te zien dat een belangrijke vertaler in ons cultuurgebied zijn eerste, eigen vertaling relativeert en vervolgens het zelfkritisch vermogen opbrengt om zichzelf te corrigeren en in mijn ogen ook te verbeteren. Hij schrijft eerst een zin op die luidt als volgt: 'Gele winterdagen vol verveling waren aangebroken, de roodbruine aarde was bedekt met een te kort kleed van sneeuw, dat vol gaten zat en kapot was gelopen.' Dat is in 1972. In 1995 wordt dat: 'Gele winterdagen van vervelingen braken aan, een te kort kleed van sneeuw, vol gaten en gesleten, bedekte de roodbruine aarde.'

Dan zou je in eerste instantie zeggen dat lijkt erg veel op elkaar of dat is hetzelfde, maar als je die twee zinnen naast elkaar legt, zie je dat er enorm veel gebeurt en enorm veel beeldender wordt vertaald. Het is korter qua taal, het is filmischer, als je het vergelijkt met het oog van de camera – dat is dan het oog van de vertaler, dat is dan zijn handschoen – dan zie je dat hij op een heel speciale manier inzoomt. De eerste zin is actiever gemaakt, in plaats van een passieve zin; het is veel gedurfter om te zeggen 'de sneeuw is kapotgelopen' en dan vervolgens te zeggen 'het kleed is gesleten', dat is meer gedurfter naar de metafoor toe vertaald. Maar het belangrijkste is voor mij wel dat inzoomen. In het eerste geval zie je eerst de aarde,

dan de sneeuw en dan de gaten in de sneeuw, waardoor je als het ware met de camera in- en uitzoomt en een heel onrustige zin krijgt; in het tweede geval zie je eerst de sneeuw, dan de gaten en dan de aarde, en zoom je dus gewoon in. Dat is overigens los van het origineel, want ik ken het Pools niet.

JH: Stel dat het origineel net zo hortend en stotend is als in zijn eerste vertaling, dan zou je kunnen zeggen dat die vertaling beter is om dat hortende en dat moeilijk greep kunnen krijgen op een totaalbeeld.

TN: Ik zeg niet het had anders gemoeten of zo is het goed, nee, ik stel vast dit is de verandering ten opzichte van eerst, en dit speelt zich daaraan voorafgaande af, en dat is leuk om te zien, want je ziet het proces van vertalen en de veranderde visie op vertalen.

We hebben het over 1972 en 1995, met een tussenperiode van dertig jaar. Hoe lang is een vertaling houdbaar? Over dertig jaar komt u met een nieuwe vertaling en dan vindt u die weer beter. Er bestaat dus geen absolute vertaling, terwijl er wel een absoluut boek is.

TN: Er is een heel mooie uitspraak van Matthew Arnold, Homerus-vertaler uit de negentiende eeuw. Hij heeft gezegd: vertalen is een eindeloze opgave, een perpetuum mobile. Hij ziet het ook als taak van de vertaler om voor komende generaties te vertalen. Hij zegt: ik vertaal het voor, ik ben classicus. Dit is mijn fragment van Homerus, anderen hebben het anders gedaan, Chapman, Pope et cetera, maar het kan ook nog weer anders en daardoor komt die tekst telkens opnieuw weer tot leven.

Maar dat zijn dus verschillende personen. Mevrouw Holierhoek, uw eerste vertalingen zijn waarschijnlijk anders dan u ze nu zou vertalen. Komt dat omdat u veranderd bent of omdat uw inzichten veranderd zijn?

Ik vertaal al vrij lang en ik zie ook een soort golfbeweging in mijn eigen vertaalmethodiek. Ik begon wat angstvallig, uit grote eerbied voor het origineel, en van mijn eerste boek dacht ik ook eigenlijk dat het de enig mogelijke en perfecte vertaling was, maar dat betekent dat ik toen nog echt aan het begin stond van een hele lange weg. Naderhand zie je inderdaad al die keuzemogelijkheden. Dat maakt je soms wat vrijer in je benadering, waarna je weer denkt, ik moet toch niet al te vrij worden. Het hangt ook heel erg af van het boek en van het inzicht dat je intussen hebt gekregen in de context waarin een boek moet worden geplaatst.

Hebt u weleens een boek geweigerd omdat u vond dat het niet vertaalbaar was?

Ik heb weleens een boek geweigerd omdat ik vond dat het moeilijk vertaalbaar was, een boek waarin heel veel woordspelingen voorkwamen en dat daar eigenlijk ook vooral over ging, over de taal.

***Finnegans Wake* wordt genoemd als onvertaalbaar boek, maar het is nu toch vertaald. Ik had vanochtend Robbert-Jan Henkes aan de lijn en ik**

vroeg hem waarom *Finnegans Wake* die onvertaalbaarheid met zich meedraagt.

RJH: Omdat *Finnegans Wake* een ontzettend moeilijk boek is om in door te dringen en moeilijk te lezen is. Een boek is slechts in zoverre onvertaalbaar voor zover het onleesbaar is.

Is *Finnegans Wake* wel begrijpbaar en is het nodig om het boek te begrijpen om het te kunnen vertalen?

Jazeker is het begrijpbaar, maar het is ook heel erg genietbaar. We zijn begonnen, zeven jaar geleden, zonder dat we er eigenlijk veel van begrepen. Toen was het voor ons gewoon een boek in de kast; wel kenden we alle andere boeken van Joyce, met name *Ulysses*, uit en te na. Maar wij wilden toch doordringen in *Finnegans Wake* en namen het er af en toe uit, en dan lazen we een bladzijde en dan was het allemaal fantastisch, maar we hadden eigenlijk geen idee waar het over ging. We hebben er een heleboel boeken over gelezen en we zijn gaan vertalen. Onderwijl zijn we ook veel meer te weten gekomen over het ontstaansproces van *Finnegans Wake* en wat Joyce er eigenlijk mee wilde zeggen.

De onvertaalbaarheid van het boek is dus niets meer dan een mythe?

Dat is zeker een mythe, de onvertaalbaarheid – de onleesbaarheid, daar wil ik het nog weleens over hebben, dat hangt natuurlijk ook van de lezer af.

Hoe was het mogelijk – gezien het feit dat Joyce toch een eigen taal ontwikkelde en creëerde – om zo dicht mogelijk bij de tekst van het origineel te blijven?

Het is allemaal wel Engels wat Joyce gebruikt, alleen hij stopt er woorden in uit een hele grote zak met zestig verschillende talen, maar zo gauw hij een woord uit een andere taal gebruikt, dan is in de loop der jaren wel ergens opgetekend uit welke taal dat is, welk woord dat is, waar dat vandaan komt – dat staat in boeken, en die woorden proberen wij ook zoveel mogelijk te bewaren. En daarom krijg je echt wel het gevoel dat je nog steeds *Finnegans Wake* aan het lezen bent als je onze vertaling leest.

Het heeft zelfs jullie moeite gekost om het boek in het Engels te begrijpen; hoe zit het nou met de Nederlandse lezer straks, die de Nederlandse versie leest?

Ik denk dat die Nederlandse lezer hetzelfde heeft als wat de Engelse lezer heeft. Het is ontzettend leuk om het boek uit de kast te pakken en er af en toe in te lezen, en het is ook ontzettend spannend om erin door te dringen van begin tot eind, en het is heel erg bevredigend om er een heleboel over te lezen en er bladzijde voor bladzijde op te studeren.

Mijn hemel zeg, het moet wel leuk blijven, hoor.

Nou, er zijn toch mensen die zo iets leuk vinden; er zijn ook een heleboel mensen die zeggen, voor mij hoeft dat niet, geef mij maar een doktersromannetje van Joost Zwagerman, maar er zijn ook mensen die zich met serieuze literatuur bezighouden en die van andere dingen kunnen genieten.

Jullie hebben vertaald wat er staat.

We hebben precies vertaald wat er staat. We hebben zelfs meer vertaald dan wat er staat, we hebben stukken gevonden die per ongeluk zijn weggevallen. Eigenlijk zouden we iedereen willen uitnodigen om zelf ook een vertaling van *Finnegans Wake* te maken.

Er zal ongetwijfeld veel aandacht in de pers voor die vertaling zijn – want dat schort eraan, nietwaar: in recensies wordt alleen in een bijzin iets over de vertaling gezegd.

TN: Dat moet veranderen. los van die andere kritieken die nog kunnen worden geschreven.

JH: Hoe meer aandacht hoe beter, maar dan wel op een adequate manier graag.
Waarna Kenneth van Zijl zijn gasten bedankte en het programma afsloot.